

میرزا موسی خان طباطبائی انصاری

زبدة الهیقایع

(تاریخ وان و هکاری ۱۲۶۶-۱۲۶۲ ش)

به کوشش
دکتر فاخر حسن کلی

زبدة الوقائع

سرسنانه:	طباطبایی انصاری، موسی خان.
عنوان و نام پدیدآور:	زیده‌الوقایع: (تاریخ وان و هکاری)
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا	میرزا موسی خان طباطبایی انصاری.
مشخصات نشر:	به کوشش فاخر حسن‌گلی.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۸۷-۳۹-۹	مشخصات ظاهری: ۶۶۹ص، رقی.
عنوان دیگر:	نشر تاریخ ایران، ۱۳۹۸.
موضوع:	قیمت: ۷۰۰۰۰ تومان
موضوع:	تاریخ وان و هکاری.
موضوع:	وان (ترکیه)، تاریخ.
موضوع:	Van (Turkey), History.
موضوع:	ترکیه، تاریخ، امپراتوری عثمانی،
موضوع:	۱۹۱۸-۱۲۸۸م، تاریخ‌نویسی.
موضوع:	Turkey, History, Ottoman Empire,
شناسه افزوده:	1288-1918, Historiography.
شناسه افزوده:	حسن‌گلی، فاخر، ۱۳۵۵، گردآورنده.
رده‌بندی کنگره: DS۵۱	نشر تاریخ ایران.
شماره کتابشناسی ملی:	رده‌بندی دیویی: ۹۵۶/۶۰۱۲
	۵۸۲۹۱۳۴

نشر تاریخ ایران (شرکت سهامی خاص)
تهران، خیابان فلسطین، ساختمان ۱۱۰، طبقه سوم، شماره ۳۰۴، تلفن: ۶۶۴۶۳۰۳۰

زیده‌الوقایع

(تاریخ وان و هکاری ۶۶-۱۲۶۲ق) به قلم موسی خان طباطبایی انصاری
به کوشش دکتر فاخر حسن‌گلی

اجرا: نشر تاریخ ایران
طرح جلد: وارمیل عبدالباقی
چاپ اول: ۱۳۹۸
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۸۷-۳۹-۹
چاپ و صحافی: التقدير
تیراژ: ۱۰۰۰
ISBN: 978-600-8687-39-9
قیمت: ۷۰۰۰۰ تومان
حق چاپ محفوظ و در اختیار نشر تاریخ ایران است.

فهرست

مقدمه	۱۱
شرح حال نویسنده	۱۳
نسخ و مشخصات کتاب	۱۵
بخورشید [به خورشید] سپهر عز و تمکین	۲۱
[فصل اول: در تفصیل دایره به سرحد قطور	۲۷
[فصل دوم: در اخبار متعلقه بسرحد [به سرحد] قطور	۵۵
[فصل سیم: در ادارات دایره بولایت [به ولایت] وان و آسامی رؤسا و	
اعضا	۵۹
[فصل چهارم: در بیان حالات کلیه ادارات وان و طرز رفتار مأمورین	
محلیه	۷۷

- ۱۰۱ [فصل پنجم: اداره عدلیّه]
- [فصل ششم: در حالات ضابطان عدلیّه] درجه دویم عسکرّیه هستند
- ۱۱۱ [فصل هفتم: اداره مالیّه] تشریح اداره مالیّه و طرز تحصیل مالیات و رساندن مقرریها (مقرری ها) ۱۱۷
- [فصل هشتم: در تشریح احوالات مجمله عموم مأمورین ملکّیه و عدلیّه و مالیّه] (و ضابطان) ۱۳۳
- [فصل نهم: در تطبیق وجوه عثمانی با وجوه ایران] ۱۳۵
- [فصل دهم: در تشخیص واردات مالیّه وان] (و مخارج آن) ۱۳۹
- [فصل یازدهم: در تعین [تعیین] مقدار ادخالات و اخراجات اداره گمرک وان] (و مصارف آن) ۱۵۵
- [فصل دوازدهم: در بیان موجبات موانع منافع خزانه عثمانی] ۱۶۳
- [فصل سیزدهم: در تعریف قصبه وان و تفصیل دایره بآن] (به آن) ۱۶۷
- [فصل چهاردهم: در تعین [تعیین] طول و عرض قصبه وان] (و باغات بیرون شهر) ۱۷۳
- [فصل پانزدهم: در تعین [تعیین] مفردات قلعه وان] (و تفصیل متعلقه بآن) (به آن) ۱۷۵
- [فصل شانزدهم: در بیان قلعه قدیم وان] (توپراق قلعه) ۲۰۳
- [فصل هفدهم: در تعریف دریاچه وان و تعین [تعیین] طول و عرض آن] ۲۰۵
- [فصل هجدهم: در تعداد محلات و خانههای] (خانه های) قصبه ۲۱۱

فصل [نوزدهم: در شماره نفوس سکنه محلات وان از اسلام و خрستیان ۲۱۷	
فصل [بیستم: در بیان سبب موسومیت بعض محلات وان بأسامی [به أسامی] حالیه ۲۲۱	
فصل [بیست و یکم: در شماره قضاهاى ولایت وان و تفصیل متعلقه بان [به آن] ۲۲۵	
فصل [بیست و دویم: در تعداد أسامی قراء اطراف و قضاهاى نواحی ولایت وان و مقدار نفوس سکنه آنجاها ۲۵۳	
فصل [بیست و سیّم: در بیان سبب موسومیت بعض قراء وان به أسامی حالیه ۳۲۵	
فصل [بیست و چهارم: در وضع حالات اهالی قراء و زراعت ۳۲۹	
فصل [بیست و پنجم: در تشریح احوالات مجمله عشیرت یزیدی [ایزدی] و مذهب آنها ۳۳۵	
فصل [بیست و ششم: در توضیح حالات کلیّه اکراد ۳۴۵	
فصل [بیست و هفتم: در شماره خیام و نفوس ایلات صفحات وان . ۳۵۷	
فصل [بیست و هشتم: در تعداد عشایر سکنه ولایت وان و أسامی رؤسا ۳۶۷	
فصل [بیست و نهم: در تشکیل هیئت عمومیه ولایت وان ۳۷۱	
فصل [سی ام: در تعداد قضاهاى ولایت حکاری و تفصیل آن ۳۷۵	
فصل [سی و یکم: در شماره قراء اطراف و قضاهاى نواحی ولایت حکاری و مقدار نفوس سکنه آنجاها ۳۸۱	
فصل [سی و دویم: در تعداد ایلات سکنه حکاری و أسامی رؤسای آنها ۴۴۷	

- [فصل] سی و سیم: در تشکیل هیئت عمومیه ولایت حکاری ۴۵۱
- [فصل] اسی و چهارم: در تطبیق اوایل کارهای حکومتی با حالت حالیه ۴۵۵
- [فصل] سی و پنجم: در تشخیص درجه امنیّت و محافظه مملکت .. ۴۵۹
- [فصل] اسی ششم: در ذکر حالات مفصله ارامنه و تفصیل فرق و مناقضت فیما بین آنها و ملت اسلام ۴۶۱
- [فصل] اسی و هفتم: در بیان آثار جدید و ان ۴۸۹
- [فصل] سی و هشتم: در ذکر آثار عتیقه وان [از قبیل مساجد و کلیساها و مناسنرها و تاریخ ابنیه و ذکر اشیاء غریبه] ۵۰۳
- [فصل] سی و نهم: در بیان تعلیم فنون علمیه [ملکیّه و ملیّه] و درجه ترقی علوم ۵۵۱
- [فصل] چهلّم: در تعداد مکاتب امیریّه و ملیّه و واردات و مصارف و وضع حالات آنها ۵۵۳
- [فصل] چهل و یکم: در [بیان] امور متعلقه بتجارت [به تجارت] ۵۶۳
- [فصل] چهل و دویم: در ذکر صنایع معموله اهالی وان ۵۶۵
- [فصل] چهل و سیم: در تشریح حالات ولایه [ولات] وان [والی حالیه وان و والی سابق] ۵۶۷
- [فصل چهل و چهارم]: در وضع قونسولگریهای [قونسولگری های] دول معظمه در وان ۵۷۵
- [فصل چهل و پنجم]: در تفصیل اداره عسکریّه و مقدار عساکر و جبهه خانه و قورخانه و ذخایر و مهمات ولایت وان و حکاری و بتلیس و سنجاغ بایزید ۵۸۱

[فصل] چهل و ششم: در بیان مقدار عساکر روسیّه که در [حالت حالیه
در] سرحدات نزدیک به خاک عثمانی هستند ۵۹۹

[فصل] چهل و هفتم: در تشخیص فصول اربعه و اثمار و حبوبات وان
..... ۶۰۱

[فصل] چهل و هشتم: در بیان حالات اهالی و شماره خانواده‌های وان
..... ۶۰۵

[فصل] چهل و نهم: در [بیان] اشکال و البسه اهالی وان ۶۱۹

[فصل] پنجاهم: در توضیح اداره توتون که رژی مینامند [می نامند] ۶۲۳

[فصل] پنجاه و یکم: در تعریف طیور و حیواناتی که ممتاز از سایر انواع
خود هستند ۶۲۹

مقدمه

پژوهش در نسخه‌های خطی، کاری بس دشوار است، لکن کار کردن در این راستا دارای ویژگی‌های بسیار مهمی است. در طول تاریخ کتاب‌های زیادی به زبان فارسی دربارهٔ تاریخ گُرد و گُردستان از سوی نویسندگان گُرد به رشته تحریر در آمده است. نخستین کتاب از سوی (شرفخانه بدلیسی) به نام «شرفنامه (تاریخ مفصل گُردستان)» در دوران صفوی تألیف شده است که دارای اطلاعات بسیار مهم تاریخی مربوط به امارت‌های گُرد است. در دوره‌های بعد ما شاهد اثرهای ارزشمند دیگری هستیم که غالباً در مورد امارت اردلان نگاشته شده‌اند که ذکر آنها در اینجا ضرورتی ندارد.

نسخه خطی حاضر که در نوع خود بسیار با ارزش و فوق‌العاده مهم است، با عنوان زبده‌الوقایع به معنی برگزیده و یا خلاصه حوادث و وقایع است؛ در مورد تاریخ، جغرافیا، جامعه‌شناسی، اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و اداری دو ولایت وان و هکاری در گُردستان ترکیه است که به صورت خلاصه به مناطق بایزید و بدلیس هم اشاراتی شده است. این کتاب دارای پنجاه و یک فصل است که هر فصل متعلق به یک موضوع خاص می‌باشد.

شایان ذکر است که تصحیح و تحقیق (زبده‌الوقایع) حدود چهار سال به طول انجامید و اهتمام فراوانی شده تا کمترین اشتباهات در آن دیده شود. نگارنده زمانی تصحیح این نسخه را به اتمام رسانید و آماده چاپ و انتشار

ساخت که این اثر در سال ۱۳۹۶، توسط آقای دکتر حسن حضرتی و خانم شهلا یوسف‌زاده تصحیح و در انتشارات نگارستان اندیشه چاپ و منتشر شد. با وجود این، اثر منتشر شده توسط مصححان محترم دارای کاستی‌ها و ایراداتی است. ضمن اینکه در مقدمه کتاب به شیوه تصحیح نسخه اشاره‌ای نشده است، توضیحات بسیار اندکی در پاورقی‌ها به چشم می‌خورد. در پاورقی‌ها، ضمن اینکه مطابقت بسیار اندکی میان دو نسخه کتابخانه ملی ایران و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران صورت گرفته است که شایسته تأمل است، در مورد بسیاری از واژه‌ها، اصطلاحات غریب و نیز برخی اماکن جغرافیایی می‌بایستی توضیحاتی داده می‌شد که این امر مهم به ندرت صورت گرفته است. به علاوه، مصححان محترم بعضاً به دلیل عدم آشنایی با جغرافیای آن منطقه، برخی از اماکن جغرافیایی را اشتباه ذکر و ثبت کرده‌اند. همچنین در چندین جا، متن به دلیل آنکه مصححان نتوانسته‌اند آن را بخوانند، ناخوانا ذکر کرده‌اند که به فهم متن آسیب‌زده است. در کنار اینها اغلاط تایپی نیز به چشم می‌خورد.

امید است که تصحیح حاضر، کاستی‌های فوق‌الذکر را رفع نموده باشد و این اثر گرانبها مورد استفاده محققان و علاقمندان به این حوزه قرار بگیرد.

شرح حال نویسنده

نویسنده این کتاب میرزا موسی خان (فرزند علی) طباطبائی انصاری است. متأسفانه از زندگی میرزا موسی خان اطلاعات چندانی در دست نیست و با وجود تفحص بسیار در منابع، آگاهی‌های بسیار کمی در مورد زندگی این نویسنده وجود دارد. وی منشی اول وزارت امور خارجه ایران و یکی از چهره‌های مهم و سرشناس دوره قاجاریه بود که در دیپلماسی و امور مربوط به مسائل دیپلماتیکی و در عرصه سیاست سرآمد بود. نویسنده مدت چهار سال و سه ماه ما بین سال‌های (۱۲۶۲-۱۲۶۶ش) مسئول کارگذاری ایران در وان و هکاری و بدلیس بود.

خواننده در هنگام مطالعه این کتاب اطلاعات فراوانی در مورد سیاستمداری نویسنده کسب می‌کند. از یک سو روابط وی با دولت عثمانی و مردم منطقه و از سوی دیگر با سرکنسول‌های انگلیس و روسیه در وان. در متن کتاب مشخص می‌شود که نویسنده تا حدود زیادی علاقه‌اش را به ایران و ایرانیان نشان می‌دهد. وی به خاطر خدماتی که انجام داده بود، مورد توجه ناصرالدین‌شاه قاجار قرار گرفت تا جایی که شاه با دستخط خودش پیر روی این اثر، ضمن تعریف و تمجید از آن، میرزا موسی خان را فردی قابل و کارداران معرفی کرده و دستور داد که از تجارب میرزا موسی خان استفاده کرده و شغلی را که موافق شأن و منزلت او هست به وی بدهند. بطور کلی او فردی سیاستمدار بود که خوش خط بودن، قلم روان، جامعه‌شناس بودن، آشنا بودن به تاریخ و ادبیات از دیگر ویژگی‌های بارز او به شمار می‌روند. متأسفانه از تاریخ درگذشت او اطلاعی در دست نیست.

نسخ و مشخصات کتاب

این نسخه خطی که در مورد دو ولایت وان و هکاری نگاشته شده است در مدت چهار سال و سه ماه در بین سال‌های (۱۲۶۲-۱۲۶۶ش) به طول انجامید. مصحح تلاش فراوانی در ایران و ترکیه برای دسترسی به نسخه‌های دیگر انجام داد، لکن تنها دو نسخه با تفاوتی اندک یافت شد که توسط دو شخص متفاوت نوشته شده است.

نسخه اول که (نسخه اصلی) به حساب می‌آید در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران نگهداری می‌شود و مشخصات آن به شماره دست‌یابی (شماره کتابشناسی ملی): (۲۰۳۹ف) موجود است. خط شکسته نستعلیق و بسیار زیبا است، نسخه شامل ۱۹۹ برگ و ۱۲ سطر کامل، جلد آن مقوایی، عطف و گوشه تیماج قرمز، ۲۶۰×۱۹۰، کاغذ آن فرنگی و اندازه سطور آن ۱۳۰×۱۸۰، سر فصل‌ها با مرکب قرمز و آبی با خط ثلث، سرلوحه مذهب زر و شنجرف و لاجورد سبز، و روی پاره ای از کلمات با مرکب قرمز خط‌کشی شده است. اما نسخه دوم که (نسخه فرعی) به شمار می‌رود، فرق چندانی با نسخه اصلی ندارد و در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران نگهداری می‌شود: مشخصات آن به شماره دست‌یابی (۲۶۴۲)، خط شکسته نستعلیق زیبا است، نسخه شامل ۲۰۶ برگ و ۱۲ سطر کامل است، جلد آن مقوایی تیماج قرمز ۲۶۰×۱۹۰، کاغذ آن فرنگی، اندازه سطور ۱۳۰×۱۸۰ و سر فصل‌ها با مرکب قرمز با خط ثلث است.

هر دو نسخه اصلی و فرعی کتاب دارای مقدمه، نشانه‌گذاری فصل بندی و فهرست می‌باشد. نسخه اصلی با عبارت (خورشید سپهر عز و تمکین، بسم الله الرحمن الرحیم عموم خانزادان [خانه زادان] دولت) آغاز می‌شود و با (محرر اوراق غلام و غلام‌زاده دولت قوی شوکت علیه ایران کارپردازان موسی بن علی) خاتمه می‌یابد. اما نسخه فرعی با عبارت (بسم الله الرحمن الرحیم عموم خانزادان [خانه زادان] دولت) شروع می‌شود و با (باتمام [به اتمام] رساند والسلام) به اتمام می‌رسد.

لازم به ذکر است علاوه بر نزدیکی هر دو نسخه از لحاظ متن، تفاوت‌هایی میان آنها به چشم می‌خورد که در هنگام تصحیح کتاب تمامی آنها در پاروقی آورده شده است. به عنوان مثال: در مورد آمار شهرها و روستاهای وابسته به آنها تفاوت‌هایی در تعداد و ارقام وجود دارد. علاوه بر این، نسخه فرعی برعکس نسخه اصلی به جای کلمه اسلام و مسلمان واژه کُرد به کار برده است؛ به ویژه در فصل آمار شهر و روستاهای هر دو ولایت وان و هکاری. همچنین نسخه اصلی از لحاظ نوشتاری، هنری و... دارای ارزش بسیار بالایی است.

ارزش تاریخی کتاب

این کتاب اثری است بی نظیر که در نوع خود ممتاز و بسیار عالی است. کتاب دارای اطلاعات مفید و ارزشمندی در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و اداری ولایت وان و هکاری به ویژه ولایت وان می‌باشد. بر خلاف اغلب نویسندگان و مصنفین که بیشتر به کلیات پرداخته‌اند و به جزئیات اشاره‌ای نداشته‌اند، نویسنده در کتاب خود ذره‌ای در نگارش مسائل مربوط به هر دو ولایت وان و هکاری فروگذاری نکرده که شایسته تقدیر و تحسین است. می‌توان گفت که این کتاب اولین اثری است در مورد تاریخ محلی که درباره گوشه‌ای از مناطق کُردنشین نوشته شده است. این اثر دارای ارزش تاریخی بسیاری است که در ذیل به چند مورد از آنها اشاره می‌شود:

۱. چون مناطق وان و هکاری در زمان تألیف این کتاب مورد نزاع و مناقشه میان دولتهای ایران و عثمانی بوده اطلاعات بسیار مفیدی به ویژه در زمینه

اختلافات مرزی به دست می‌دهد. خصوصاً منطقه مرزی قطور که مهمترین منطقه استراتژیکی در طول مرزهای ایران، عثمانی و روسیه به شمار می‌رفت و در حقیقت کلید منطقه محسوب می‌شد.

۲. دیگر مطالب پر ارزش این کتاب که کاری بسیار دشوار می‌باشد، آوردن اسامی و تعداد جمعیت هر یک از شهرها و روستاهای وابسته به وان و هکاری است. ولی متأسفانه به صورت دقیق ثبت نشده‌اند. نویسنده در مورد آمار ساکنین وان و هکاری اطلاعات ناقصی درباره کردها می‌دهد، بنابر قوانین عثمانی آن زمان که در این کتاب آمده است، می‌نویسد: «قرار دولت عثمانی براینست [این است] که مِلّت اسلام در میان هشتاد نفر سکنه سالی به دادن یک نفر عسکر مکلف هستند و مِلّت خرستیان هم در میان هشتاد نفر سکنه پنجاه لیرای عثمانی بدل عسکری می‌دهند [ی دهند]». در اینجا معلوم می‌شود که مأمورین دولتی برعکس نفوس کردها، نفوس ارمنیان و مسیحیان را به صورت دقیق می‌نوشتند، که آنهم به دلیل گرفتن مالیات بیشتر است، این نکته برای محققین قابل توجه است، به ویژه آنهایی که تمایل دارند در مورد نفوس ارمنیان در زمان سلطنت عثمانی‌ها کار کنند. از طرف دیگر در همین کتاب ذکر شده است که: «در قراء متعلقه باکرا [به اکراد] مبالغی از اهالی قراء مزبوره رشوت [رشوه] گرفته و نفوس را خیلی کم قید کردند به طوری که به قدر نصف جمعیت در مقدار نفوس اکراد اختلاف پیدا می‌کند». روشن است که نفوس کردها به صورت دقیق ثبت نشده است، چون کردها به خاطر عدم رفتن به خدمت سربازی نفوس خودشان را به صورت صحیح نمی‌داده‌اند، بنابراین نفوس کردها کم نوشته می‌شد. نویسنده در جاهای مختلف از این کتاب، نفوس روستاها را از دفتر نفوس عثمانی گرفته است، به همین دلیل است که تعداد خیلی زیادی از دهکده‌ها، ارمنی‌ها و عموماً مسیحی‌ها از کردها بیشتر ثبت شده‌اند.

۳. مطالب ارزنده دیگر درباره عشایر، ایل‌ها و طوایف کُرد دو ولایت وان و هکاری است که نویسنده به دو بخش تقسیم کرده است: بخش اول: آنهایی که فاقد خانه و ملکی بوده‌اند و در زمستان در قشلاق‌ها و در تابستان در

بیلاق‌ها چادر زده و زندگی می‌کرده‌اند. بخش دوم: آنهایی که در زمستان خانه‌نشین و در تابستان چادرنشین بوده‌اند. مهمترین آنها عشیرت حیدرانلو [حیدران]، تاقوری، مقوری، عروسانلو [عروسان]، جلالی، شمسکی، شکاک و از همه مهمتر عشایر ارتوشی که در بین‌گُردها به کوچ‌ر معروفند و دارای چندین قبیله و طایفه می‌باشند، بوده‌اند. می‌توان گفت اطلاعاتی که در این اثر درباره عشایر آمده است در دیگر منابع یافت نمی‌شود و یا اینکه کمتر به آنها اشاره شده است.

۴. در هنگام تألیف این کتاب که به تازگی دوربین اختراع شده بود، نویسنده توانسته بود از موقعیت سیاسی خود استفاده کرده و با دوربین چندین عکس از شهر وان بگیرد و در کتابش بیاورد که شامل قلعه وان، کوه وِزق، میدان و کلیسای آرگ و کوچه محله نوراشین است.

۵. این اثر دارای اطلاعات ذی‌قیمتی از مسائل مهم تاریخی، سیاسی، جامعه‌شناختی، هنری، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، اداری و ... ولایت وان و هکاری می‌باشد که در منابع دیگر یافت نمی‌شود و همین مسئله ارزش این کتاب را دو چندان می‌کند.

۶. به واسطه جنگ میان دولت‌های عثمانی و روسیه و نیز عثمانی با ارامنه در خلال جنگ جهانی اول به ویژه سال‌های ۱۹۱۵-۱۹۱۷ میلادی، تقریباً غالب اسناد و مدارک آرشیوی در اداره جات ایالت وان و هکاری از میان رفتند. به همین دلیل اغلب اسناد متعلق به مسائل تاریخی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در آتش سوختند. لذا تقریباً اطلاعات بسیار اندکی در مورد این شهر موجود است. اما به قطع یقین می‌توان گفت که اثر حاضر تمامی مدارکی را که متعلق به ایالت وان و هکاری بوده را حفظ کرده است و به نوعی مؤلف این کتاب توانسته با نگارش این اثر جای خالی اسناد از بین رفته را پر کند و از این جهت نیز دارای ارزش والایی است.

شیوه تصحیح کتاب

همان‌طور که پیشتر ذکر شد مصحح توانست تنها به دو نسخه این اثر که یکی

در کتابخانه ملی ایران و دیگری در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، نگهداری می‌شوند، دست پیدا کند که اولی به عنوان نسخه اصلی و دومی به عنوان نسخه فرعی قرار داده شد تا در هنگام تصحیح خللی به وجود نیاید و از هم جدا شوند.

در تصحیح این نسخ توجه به موارد ذیل ضروری است:

۱. در تصحیح سعی بر آن شده است که عبارات و کلمات و جملات موجود در نسخه اصلی و نسخه فرعی درهم آمیخته نباشند و نسخه فرعی در پاورقی آورده شود. زیرا مبنا نسخه اصلی که در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود، در نظر گرفته شده است و در پاورقی اختلاف آن با نسخه فرعی آمده است.

۲. علامت گیومه « » برای تمیز عبارات و جملات مشکل و دشوار عربی و حتی آیه‌های قرآن مجید از متن مورد استفاده قرار گرفته است. همچنین توضیحاتی درباره عبارات نامفهوم، اماکن جغرافیایی و تاریخی در پاورقی داده شده است.

۳. برخی از واژه‌های به هم چسپیده در متن و نیز برخی واژه‌های ثقیل، برای سهولت خوانندگان در کروش [] به صورت جدا و یا به صورت نوشتاری امروزی آمده‌اند مانند: بهیچوجه [به هیچ وجه]، دولتعلیه [دولت علیه]، باینمعنی [به این معنی]، درینحالات [در این حالات]، جهه [جهت]، قیمه [قیمت]، زوغال [زغال]، کلوفت [کُلفت] و...

۴. لازم به ذکر است که در تمامی متن «گ» به صورت «ک» و «آ» به صورت «ا» و در بیشتر موارد تشدید «» و همزه «ء» به کار گرفته نشده است. تا جایی که در توان مصحح بود همه آنها به صورت صحیح در آمده‌اند.

۵. در متن تاریخ سال‌ها به صورت هجری قمری و بعضی‌ها هم میلادی و رومی آمده است. تا جایی که لازم بود این تواریخ به هجری شمسی نیز برگردانده شده‌اند.

در پایان از همه اساتید و دوستانی که به مصحح یاری رسانده‌اند کمال تشکر و قدردانی را دارم: آقایان دکتر انور خالندی، دکتر سیامند خلیلی،

دکتر یاشار کاپلان، دکتر مطلب مطلبی، دکتر نزار ایوب، دکتر هوگر طاهر و اسماعیل شاهین که با راهنمایی شان این اثر به ثمر رسید.
امیدوارم با این کار توانسته باشم خدمتی به اهل علم کرده باشم.

د. فاخر حسن گلی

عضو هیئت علمی دانشگاه زاخو- عراق

۱۳۹۷ خورشیدی

بخورشید[به خورشید] سپهر عز و تمکین(۱)

بسم الله الرحمن الرحيم

عموم خانزادان[خانه زادان] دولت و پروردگان خوان احسان نعمت را لازم و واجب است. که در مقابل نعم موجوده خداوندی علایم شکرگذاری را که منحصر باطاعت[به اطاعت] اوامرعلیه حضرت اقدس^(۲) شهریاری است بمنصه[به منصه] ظهور رسانیده و در تهیه موجبات جان نثاری و ابراز آثار غیرت و وطن داری غفلت نکرده و توجهات نامتناهی خاطر خطیر اقدس همایون شاهنشاهی را که در حق هر یک از خانزادان[خانه زادان] فوق الحد والامکان است^(۳) مغتنم شمرده و بفراخور[به فراخور] حال خود بتقدیم[به تقدیم] وظایف جانفشانی و خدمت سبقت نماید. این ذره بیمقدار[بی مقدار]^(۴) که در جنب خدمتگذاران دربار معدلتمدار بمنزله[به منزله] مور و بواسطه[به

۱. بخورشید[به خورشید] سپهر عز و تمکین، نسخه کتابخانه جمهوری اسلامی ایران (نسخه اصلی)، شماره (۲۰۳۹)، ص ۵.

۲. ناصرالدین شاه قاجار.

۳. والامکانست [والا مکان است]، نسخه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران نسخه فرعی، شماره ۲۶۴۲، ص ۱.

۴. بی مقدار، همان.

واسطه] عدم قابلیت و استعداد از سلک خدّام حضرت فلک رفعت بهمه
جهه[به همه جهت] دور است.

در این مأموریت که مدت چهارسال اقامت و استقلال داشت^(۱)، قوانین
مقررہ عثمانی را که در صورت عدالت برای پیشرفت خیالات نفسانی در این
صفحات^(۲) موضوع شده است ملاحظه و مراتب ظلم و تعدّیات و عدم آسایش
و رفاهیت اهالی که از اقدامات اداره عدلیّه و والی بظهور[به ظهور] رسیده و
میرسد[می‌رسد] مشاهده نموده و^(۳) محض تبریک و تهنیت بهم[به هم] و وطنان
خود و در ضمن دعوت آنها بتضاعف[به تضاعف] و اتصال دعای وجود
مقدس همایونی به تنظیم این کتاب مبادرت کرده و بدون[به دون] اینکه[این
که] در اساس مواد نقطه اختلاف و انحراف شده باشد بتشریح[تشریح] حالات
کلّیه این صفحات^(۴) اقدام می‌نماید که هم وطنان^(۵) چاکر خانزاد[خانه زاد] از
مراتب عدل و داد شاهنشاه فرخ نژاد مستحضر شده «لیلاً و نهاراً» در دعاگویی
وجود مسعود حضرت شهرباری مواظبت و از توجهات فوق الغایات همایونی
در شکرگذاری مراقبت داشته باشند.

و برسم[به رسم] انبای^(۶) روزگار و قاعده محررین قصص و آثار که برای
شناختن کتب متفرقه هر یک را بنامی[به نامی] ممتاز و باسم[به اسم] مزبور از
هم باز می‌دارند، نام این کتاب را که حاوی حوادث قدیمه و اخبار جدیده
است به زبدة الوقایع^(۷) موسوم داشته و بفصول[به فصول] آتیه ذیل مرتب
نمود:

فصل اول: در تفصیل دایره بسرحد[به سرحد] قطور. دویم: در اخبار

۱. مأموریتش در بین سال های (۱۲۶۱-۱۲۶۵ ش) برابر (۱۸۸۳-۱۸۸۷ م) بود.

۲. اینصفحات[این صفحات]، در نسخه فرعی، ص ۱.

۳. و، همان، ص ۲.

۴. اینصفحات[این صفحات]، در نسخه فرعی، ص ۲.

۵. هم وطنه ایران، همان.

۶. (انباء) جمع (نبا) به معنی (اخبار) است.

۷. زبدة الوقایع، برگزیده و یا خلاصه حوادث ووقایع است.

متعلقه بسرحد [به سرحد] قطور. سیم: در ادارات دایره بولایت [به ولایت] وان و آسامی رؤسا و اعضا. چهارم: در بیان حالات و طرز رفتار مأمورین ملکیه. پنجم: در توضیح قوانین عدلیه و تعین [تعین] مراتب عدالت. ششم: در وضع^(۱) حالات ضابطان عدلیه که ضبطیه ها^(۲) درجه دویم عسکریه هستند. هفتم: در تشریح اداره مالیه و طرز تحصیل^(۳) مالیات و رساندن مقرریها [مقرری ها]. هشتم: در توضیح^(۴) احوالات مجمله عموم مأمورین ملکیه و عدلیه و مالیه و ضابطان. نهم: در تطبیق وجوه عثمانی با وجوه رایجه ایران. دهم: در تشخیص واردات مالیه وان و مخارج^(۵) آن. یانزدهم: در تعین [تعین] مقدار ادخالات و اخراجات گمرک وان و مصارف آن. دوازدهم [دوازدهم]: در بیان موجبات موانع منافع خزانه عثمانی. سیزدهم: در تعریف قصبه وان و تفصیل دایره بآن [به آن]. چهاردهم: در تعین [تعین] طول و عرض قصبه وان و باغات بیرون شهر. پانزدهم: در^(۶) مفردات^(۷) قلعه وان و تفصیل متعلقه بآن [به آن]. شانزدهم: در بیان قلعه قدیم وان^(۸). هفدهم: در تعریف دریاچه وان و تعین [تعین] طول و عرض آن. هیجدهم: در تعداد محلات و خانهای [خانه های] بلده وان. نوزدهم: در شماره نفوس سکنه محلات وان از اسلام و خرستیان^(۹). بیستم: در بیان سبب موسومیت بعض محلات وان باسامی [به آسامی] حالیه^(۱۰). بیست

۱. تشریح، در نسخه فرعی، ص ۲.
۲. ژاندارم، امنیه.
۳. در توضیح اداره مالیه و وضع گرفتن، در نسخه فرعی، ص ۲.
۴. در تشریح، همان.
۵. مصارف، همان.
۶. تعین [تعین]، همان، ص ۳.
۷. واژه گان.
۸. توپراق قلعه، در نسخه فرعی، ص ۳.
۹. خرستیان و یا کریستیان، قریستیان، این کلمه همان کریستیان است که "کاف" آن به "خاء" تغییر یافته است.
۱۰. منظور از حالیه، سالهای اقامت نویسنده در وان که بین سالهای ۱۲۶۲-۱۲۶۶ ش. ۱۸۸۳-۱۸۸۷ م. بود.

یکم: در شماره قضا‌های نواحی ولایت وان و تفصیل متعلقه بآن[به آن]. بیست دوم: در تعداد اُسامی قراء اطراف و قضا‌های نواحی ولایت وان و مقدار نفوس سکنه آنجاها. بیست سیم: در بیان سبب موسومیت بعض قراء باُسامی[به اُسامی] حالیه. بیست چهارم: در وضع حالات اهالی قراء و زراعت. بیست پنجم: در تشریح احوالات مجمله عشیرت^(۱) یزیدی [ایزدی]^(۲) و بیان مذهب آنها. بیست ششم: در توضیح حالات کلیّه اکراد. بیست هفتم: در شماره خیام و نفوس ایلات صفحات وان. بیست هشتم: در تعداد عشایر سکنه ولایت وان و اُسامی رؤسای آنها. بیست نهم: در تشکیل هیئت عمومیه ولایت وان. سی ام: در تعداد قضا‌های نواحی ولایت حکاری^(۳) و تفصیل متعلقه بآن[به آن]. سی و یکم: در شماره^(۴) قراء اطراف و قضا‌های نواحی ولایت حکاری و مقدار نفوس سکنه آنجاها. سی و دوم: در تعداد ایلات سکنه ولایت حکاری و اُسامی رؤسای آنها. سی و سیم: در تشکیل هیئت عمومیه ولایت حکاری. سی و چهارم: در تطبیق اوایل کارهای حکومتی باحالت حالیه. سی و پنجم: در تشخیص درجه امنیت و محافظه مملکت. سی و ششم: در ذکر حالات مفصله ارامنه و تفصیل فرق و مناقضت فیما بین آنها و ملت اسلام. سی و هفتم: در بیان آثار جدیده وان. سی و هشتم: در ذکر آثار عتیقه وان از قبیل مساجد و کلیساها و مناسترها و تاریخ ابنیه و ذکر اشیاء غریبه. سی و نهم: در بیان تعلیم و تدریس فنون ملکیه و ملیّه و درجه ترقی علوم. چهلم: در تعداد مکاتب امیریه و ملیّه و واردات و مصارف و وضع حالات آنها. چهل و یکم: در بیان امور متعلقه بتجارت[به تجارت]. چهل و دوم: در ذکر صنایع معموله اهالی

۱. یزیدی یا ایزدی، عشیرت نیست بلکه آیینی است که تعداد کمی از گُردها پیرو آن هستند و دارای عشایر مختلفی می‌باشند.

۲. منابع به اشتباه آن را یزیدی می‌نویسند، ایزدی درست تر است که از ایزد(آفریدگار) آمده است.

۳. نویسنده این کتاب حکاری نوشته است، اما حکاری درست تر می‌باشد، لذا در بین اهالی منطقه حکاری رایج است.

۴. در شماره، در نسخه اصلی، ص ۴.

وان. چهل و سیم: در تشریح حالات والی حالیه وان و والی سابق. چهل و چهارم: در وضع قونسولگریهای [قونسولگری های] دول معظمه در وان. چهل و پنجم: در تفصیل اداره عسکریه و مقدار عساکر و جبهه خانه و قورخانه و ذخایر و مهمات ولایت وان و حکاری و بتلیس^(۱) و سنجاغ^(۲) بایزید. چهل و ششم: در بیان مقدار عساکر روسیه که در حالت حالیه در سرحدات نزدیک بخاک [به خاک] عثمانی موجود هستند. چهل و هفتم: در تشخیص فصول اربعه^(۳) و آثمار^(۴) و حبوبات^(۵) وان. چهل و هشت: در بیان حالات اهالی و شماره خانوارهای وان. چهل و نهم: در بیان^(۷) اشکال و البسه اهالی وان. پنجاهم: در توضیح اداره توتون که رژی مینامند [می نامند]. پنجاه و یکم: در تعریف طیور^(۸) و حیواناتی که ممتاز از سایر انواع خود هستند.

۱. نویسنده این کتاب بتلیس نوشته است، ولی بدلیس درست تر است.

۲. سنجاق.

۳. چهار.

۴. (اثمار) جمع ثمره به معنی میوه است.

۵. ممتاز، در نسخه اصلی، ص ۴.

۶. حبوبات، همان، ص ۵.

۷. بیان، همان.

۸. طیور جمع طیر به معنی پرنده است.